

HONTI LÁSZLÓ

Hangtani és szemantikai megfelelés az uralisztikai etimológiai kutatásban

For more than hundred years some vocabulary items were reconstructed as containing the consonants δ and δ' in the proto-language but the phonologically unmarked, i.e. basic, members of the relevant oppositions (ϑ and j , respectively) could not be assumed. The present paper argues for reconstructing λ and λ' instead of δ and δ' , respectively. These sounds are known in certain dialects of Ostyak (though as reflexes of PU/PFU $*s$ and $*\delta$) as strongly articulated noisy liquids with a very small lateral opening. From these sounds it is possible to derive all the current Uralic reflexes (e.g. t , l , δ , l' , j , d'). The putative etymological connection between Fi *suo* 'swamp' and Hu *tó* 'lake' or Fi *sulka* and Hu *toll* 'feather' and corresponding items in the other Uralic languages is made problematic by the phonological correspondence Fi s - ~ other Uralic t -, which is highly unusual in this vocalic environment. This problem can be solved with the assumption of Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric ϑ - (but there is no basis for assuming j - for the proto-language!). There are several lexemes in the Uralic languages which appear to belong to the earliest historical layers but which, on account of phonological problems, are labelled in the etymological dictionaries as of uncertain PU/PFU origin, if at all.

Keywords: Proto-Uralic, Proto-Finno-Ugric, etymology, reconstruction, historical phonology.

0. Mikola Tibor feszegette azt a kérdést, ha két rokon nyelvben olyan lexémák találhatóak, amelyek szemantikailag jól illenek egymáshoz, de nem mutatnak szabályos hangmegfelelést, vajon nem tartozhatnak-e mégis egy családba: „Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat építeni” (Mikola 1976: 211). Ebben a dolgozatban erre vállalkozom.

1. Az egyik probléma, amelyet e tanulmányban tárgyalok, az alapnyelvi interdentális spiránsok léte és milyensége. Ezen írásomban olyan rokon nyelvi szavak összetartozását próbálom igazolni, amelyek az eddigi etimológiai szótárak U/FU/Ug szóállományából „kiszorultak”. Korábban háromszor is foglalkoztam ezzel a kérdéssel (Honti 1992, 2001, 2004), szükségesnek láttam azonban újra elővenni egyrészt azért, mert némileg módosítanom kellett korábbi nézeteimet,

másrészt némely sajtóhibák javításra szorultak, harmadrészt pedig azért, mert kevésbé hozzáférhető munkákban (jórészt emlékkönyvekben) jelentek meg, negyedrészt a folyóirat ugyanezen számában lévő, „Adalék az U/FU/Ug alapnyelvi **ʒmʒ* és **C(ʒ)mʒ* szekvenciáknak és magyar képviselőiknek viszonyához” című dolgozatom következtetéseiben hivatkozom e tanulmányom eredményeire.

A ma. *velő* 'Mark' ~ oszjtj. *weləm* ~ zürj. *vem* ~ lp. *âďâ* ~ fi. *ydin* (*ytime-*) és a ma. *hagy-* 'lassen' ~ oszjtj. *käj-* ~ zürj. *kol'* ~ lp. *guodċe-* ~ fi. *katoa-* stb., etimológiailag egymással kétségtelenül összetartozó szavakban szó belseji ugor–permi *l* ~ (lapp nélküli) finn–volgai *t*, lapp *ð*, ill. ugor–permi **l'* (> *l'*, továbbá egyebek közt ma. *gy*, oszjtj. *j*, permi *j*, *Ø*) ~ (lapp nélküli) finn–volgai *t*, lapp *ð* hangmegfelelést találunk. Az ilyen mássalhangzó-megfelelések finnugor alapnyelvi előzményeül Genetz egy *ď* (*ð*)-féle hangot tett fel: „... on oletettava suom.-ugrilaisella alkukielellä omituinen, suomen *d*:n sekä *l*:n ja *r*:n kaltainen soinnillinen konsonantti... puheena oleva äänne ei ollut varsinainen dentaali, vaan alveolaarinen, joko spirantti niinkuin suomen länsimurteissa tänäkin päivänä, tai mahdollisesti bilateraalinen eksplosiva, sentapainen kuin ostjakin Surgutin murteen *ď*, pohjoismurt. *ř*”¹ (Genetz 1896: 11). E tanulmánnyal egyidejűleg íródott és jelent meg Setälä hasonló témájú cikke, amelyben eredményei rokonságot mutatnak Genetznek a fenti típusú etimológiák szó belseji mássalhangzó-megfeleléseinek előzményeit illetően előadott magyarázatával: „... bizonyára spiránsok voltak. Spiráns, zöngés *ď* (*ð*) ma is van a finnmarki lappban... Zöngés dentalis spiráns, tehát valami *ð*-féle hang...” (Setälä 1896: 417). Genetzről eltérően Setälä annak is tulajdonított jelentőséget, hogy a tárgyalt szavak egy részében bizonyos nyelvekben (az ugorban és a permiben) jelentkező mássalhangzó palatalizált, és ő ezt a kettősséget visszavetítette az alapnyelvre, vagyis a **ð* mellett **ď*-t is rekonstruált (i. m. 418–419).

Hosszú ideig nem bolygatták a kutatók e problémát, elfogadták Setälä álláspontját. Jóval később Steinitz mutatkozott szkeptikusnak, s ettől kezdve e két mássalhangzó az uráli/finnugor alapnyelv vitatott elemének tekinthető. Steinitz megjegyezte, hogy egyrészt a *ď* fonémaként nem ismert a mai finnugor nyelvekben, másrészt a **ð* és a **ď* posztulálása a volgai nyelvek szempontjából problematikus (de erre bővebben nem tért ki), majd hozzáfűzte: „Eigenartig erscheint auch die Stellung derartiger Spiranten im fiugr. Konsonantensystem” (Steinitz 1952: 37).

¹ „... a finnugor alapnyelvre egy sajátos, a finn *d*-re, az *l*-re és az *r*-re emlékeztető zöngés mássalhangzó teendő föl... e hang nem volt tulajdonképpeni dentalis, hanem alveoláris volt, amilyen vagy a mai nyugati finn nyelvjárások réshangja, vagy esetleg olyan bilaterális zárhang volt, amelynek az osztyák nyelv surguti nyelvjárásának a *ď*, északi nyelvjárásának a *ř* hangja.”

Décsy pedig már egyenesen úgy vélekedett, hogy a Setälä-féle rekonstrukciónak nincs helyük az alapnyelvi fonémarendszerben. Különösen a * δ' -t tekintette képtelenségnek, önkényesnek, mivel Setälä az állítólagos * δ' leánynyelvi folytatónak minden lényeges jegyét egy szimbólumban akarta összefoglalni („Verlegenheitslösung von Setälä”, így Décsy 1969a: 64). A δ -féle hangok rekonstruálásával kapcsolatos ellenvetése elméleti jellegű: „Das δ ist ein merkmalhafter Konsonant, es ist die stimmhafte Entsprechung zum ϑ . Nach dem Prinzip... kann kein merkmalhaftiges Phonem ohne seinen merkmallosen Gegensatz in einem System vorhanden sein... Das gleiche gilt, nur in verstärktem Maße, auch für das δ' , das zweifache Merkmalhaftigkeit aufweist: es ist nicht nur stimmhaft, sondern auch palatal” (Décsy 1969b: 201). (Talán Steinitz expressis verbis ki nem mondott fenntartásai is ilyen természetűek lehettek.) A * δ és a * δ' törlésével egyidejűleg Décsy megoldást is kínált a ma. *velõ* ~ fi. *ydin*, ma. *hagy-* ~ fi. *katoa-* stb. hangmegfeleléseinek magyarázatára: szerinte az ilyen ősi szavakban az alapnyelvben $t \sim l$, $t \sim l'$ váltakozás volt (Décsy 1969a: 64–66). Ezzel – legalábbis Décsy felfogásában – megszületett a kifogástalan megoldás, amely további etimológiai összefüggések feltárását is lehetővé teszi: „Durch die Annahme eines δ oder δ' wird hier nichts erklärt, durch den Wechsel $t \sim l$ oder $t \sim l'$ bleibt dagegen keine Frage ungelöst. Bei einer Ausnahme [= Annahme?, L. H.] des Wechsels $t \sim l$ (und des vokalharmonischen Parallelismus) können z. B. auch ung. *tüze* 'Feuer' (< **tita*) und fi. *tuli* 'ds.' (< *tula*) miteinander etymologisch verknüpft werden” (Décsy 1969a: 65–66). Egy * $t \sim l$ és * $t \sim l'$ váltakozás hajdani léte azt jelenthetné, hogy pl. U/FU kori szavainkban tetszőlegesen lehetne fi. $t \sim ma. l$ és fi. $l \sim ma. t$ megfelelés. A $t \sim l'$ különösen furcsa lenne! Décsy ezen nézete tehát legfeljebb a science fiction kategóriájába sorolható...

Rédei sem látja megnyugtató megoldásnak ezek feltevését: „A * δ és a * δ' az alapnyelv legvitattabb mássalhangzói közé tartozik... Többek szerint közelebbről meg nem határozható mássalhangzók szimbólumainak tekintendők, semmint valaha létezett hangoknak” (Rédei 1976: 259). Rédei azonban nem mondja meg, kik azok, akik csak jobb híján alkalmazzák e betűjeleket, valamint az ő irányításával készült Uralisches Etymologisches Wörterbuch is a kifogásolt szimbólumokat tartalmazza mindazon etimológiák rekonstruált alapnyelvi alakjában, amelyekben Genetzől és Setälätől kezdődően feltették ezeket.

Décsy ötletét Kazancev (1990) úgy módosította, hogy a – valójában indokolatlan és indokolhatatlan – váltakozás helyett * l és * l' alapnyelvi elemeket posztulált, a t (d és δ) képviselőket pedig a szón belüli asszimilációval és disszimilációval magyarázta. Így pl. a 'Herz' szót **s.l.m* hangalakúnak rekonstruálja (vö. **siðä(-m3)*, UEW 1: 477), amelyből a finn-volgai nyelvekben **s.t.m* hangsorú szó keletkezett. Kazancev szerint az $l > t$ egyrészt asszimiláció, mert az * s is zöngétlen és a t is, másrészt pedig disszimiláció, lévén mind az l , mind az m szonor, míg a t nem az (Kazancev 1990: 184). Az általa feltett változásnak mindig

zöngétlenülés az (egyik) lényeges vonása. Ez a javaslat sem vezet sehová sem: (a) tetszés szerinti, tehát teljesen önkényes asszociatív hangváltozásokat minősített lehetségesnek (szinte bármely két mássalhangzó között vannak egyező és különböző jegyek, amelyek alapján disszimilációt és/vagy asszimilációt várhatnánk), (b) ha az *l* zöngétlenedik, az inkább *L*-t eredményezne mint *t*-t, (c) ha tényleg lett volna ilyen tendencia a finn-volgai alapnyelvben, akkor talán várható lenne, hogy e folyamat az egyes nyelvek (cseremiszi, mordvin, lapp, finnségi) önállósulása után is folytatódott volna, aminek azonban nem találjuk nyomát, (d) e furcsa változás meglehetősen kevés szóra terjedt ki, noha viszonylag sok olyant ismerünk, amelyekben érvényesülhetett volna a Kazancev által előadott változás (pl. fi. *sula* 'geschmolzen', *silmä* 'Auge'). Kazancev ötletét ugyanúgy minősíthetem, mint Décsyét.

Décsynek a **ð*-vel és **ð'*-vel kapcsolatos elméleti alapokon nyugvó ellenvetését azonban jogosultnak látom, és mások is osztozni látszanak az ő kétségeiben: „Synchronically the status of the »spirants« **ð* and **ð'* appears to be problematic. These phonemes may have originally been related to either the dental stop or the liquids”, hangoztatja Janhunen (1982: 24). Másutt ezen rekonstrukciókat **d*-ként és **d'*-ként adta meg (e jelölésmóddal kapcsolatban jóval korábbról I. E. Itkonen 1956a: 70), de ez nála inkább csak technikai eljárás, mert idézőjelben mint „Dentalspiranten” szerepel nála (Janhunen 1981: 32), ami nem kevésbé zavaró, lévén hibridmegoldás.

Sammallahti eleinte minden fenntartás nélkül **ð* és **ð'* hangokat rekonstruált (Sammallahti 1979: 24), később átvette Janhunen jelölésmódját, ám ő is megjegyezte: „The phonemes /d/ and /d'/ were probably spirants” (Sammallahti 1988: 482).

Hajdú is fenntartásának adott hangot e mássalhangzók alapnyelvi meglétét illetően, ezeket és a *ɣ*-t már csak zárójelben adta meg alapnyelvi fonematáblázatában, mivel többen is kétségbe vonták ezek rekonstrukciójának jogosultságát (Hajdú 1987: 184), de nem tett javaslatot az így keletkezett probléma megoldására, sőt alapnyelvi lexémák rekonstrukciójakor ő is a hagyományos és most már általa is kifogásolt szimbólumokkal jelölte a kérdéses hangokat, pl. U **šide-me* 'Herz' (i. m. 187; = **šide-me*!).

Décsyvel vitázva Itkonen rámutatott, hogy a kérdéses etimológiák tagjainak hangmegfelelései csak **ð* és **ð'* feltevésével magyarázhatók (E. Itkonen 1969: 110–111, még vö. Uő 1956b: 618–619). Legújabbán Korhonen érvelt a **ð* és **ð'* rekonstrukciók megtartása mellett, mondván, hogy pusztán erős jelöltségük (Merkmalhaftigkeit) miatt nem szükségszerűen kell őket törölni az alapnyelvi rendszerből (Korhonen 1990: 170–171).

1.1. A következőkben olyan javaslattal állok elő, amely reményeim szerint közelebb segít a megoldáshoz. Úgy vélem, visszanyúlhatunk Genetz ama ötleté-

hez, hogy olyanféle laterális spiráns volt az előzmény, mint amilyen az osztják λ (= Genetz \vec{d} , t). A $*\delta$ helyett $*\lambda-t$, a $*\delta'$ helyett pedig $*\lambda'-t$ feltéve hasonló fejleményekkel számolhatunk a legtöbb uráli nyelvben, mint amilyeneket az óosztj. $*\lambda$ esetében látunk ($*\lambda >$ Sur. Kaz. λ , VVj. Ber. O l , Sal. Irt. Ni. Šer. t , Vj. $j-$ ~ $\emptyset-$, részletesebben l. Honti 1980: 22, 24). A permi nyelvekben ezek egybeestek a megfelelő zöngés laterálisokkal. Az ugor nyelvek esetében ennek a (részleges) egybeesésnek külön nyelvi eseménynek kellett lennie, az osztják képviselői ui. ezt sugallják, hiszen e mássalhangzók képviselői külön nyelvi fejlemények, pl. osztj. V $j\text{om}$ 'Ahlkirsche' ~ vog. T $l\bar{e}m$, fi. *tuomi* < U $*\lambda\bar{e}me$ ($*\delta\bar{e}me$ UEW 1: 65), osztj. V $s\bar{o}j$ 'Kohle' ~ vog. T $s\bar{u}l\bar{i}$, fi. *sysi* < U $*\lambda i\bar{e}$ ($*\delta i\bar{e}$ UEW 1: 477). Tehát

- (a) U/FU $*s \times *š >$ Ug. $*\vartheta >>$ obi-ugor $*\vartheta >$ óosztj. $*\lambda$, ősvog. $*t$,
- (b) U/FU/Ug $*\lambda >>$ obi-ugor $*\lambda >>$ óosztj. $*\lambda (>$ osztj. VVj Ber O $-l-$, Sur Kaz $-l-$, Irt Ni Šur $-t-$; V Ber O $l-$, Sur Kaz $\lambda-$, Irt Ni Šur $t-$, Vj $j-$, $\emptyset-$) ~ ősvog. $*l$,
- (c) U/FU $*\lambda' >$ Ug $*\lambda' >$ obi-ugor $*\lambda' >$ óosztj. $*j \sim$ ősvog. $*l'$. A $*\lambda'$ a finn-volgaiiban depalatalizálódott.

A volgai nyelvekben a szókezdő $*\lambda$ az $*l$ -lel, szó belsejében a $*t$ -vel esett egybe, míg a finnségiben a depalatalizáció következtében mindig a $*t$ -vel. A depalatalizációt követően a lappban a szókezdő $*\lambda$ $*t$ -vé lett, szó belseji helyzetben viszont a képzéskor keletkező rés a laterálistól az interdentális területre tolódot el: $*\lambda > \delta$. A szamojédiban $*\lambda > *r$, $*\lambda' > *j$ változás ment végbe (vö. Sammallahti 1988: 485).

A szókezdő $*\lambda-re$ (ez tehát azonos a hagyományos $*\delta$ -val!) csak egy példa van: $*\lambda\bar{a}pp\bar{z}$ 'Milz', l. $*\lambda\bar{a}pp\bar{z}$ ($*\delta\bar{a}pp\bar{z}$) vagy $*\lambda\bar{e}pp\bar{z}$ ($*\delta\bar{e}pp\bar{z}$) 'Milz' FU, ?U > ?lp. N $da\bar{d}'ve$ - $\bar{d}v-$, $daw'de$ 'milt', L $tab't\bar{e}$ 'Milz', cser. $lep\bar{a}$, votj. lup , zürj. lop , ?osztj. $lep\bar{a}tne$, ma. $l\bar{e}p$, ?jur. $rap\bar{s}\bar{a}$, $\lambda ap\bar{s}\bar{a}$ (így UEW 1: 242). Az UEW szerint a lapp szó csak akkor vonható ide, ha az alapnyelvben szókezdő $*\delta$ volt, bár ez volna az egyetlen adat erre, és „wenn das δ (< $*\delta\bar{a}$) der anzunehmenden urlapp. Lautverbindung $*b\delta$ (< $*pp\bar{z}\delta\bar{a}$) ein Ableitungssuffix ist”. Igaz, hogy csak ebben az egy szóban számolhatunk ezen alapnyelvi szókezdő mássalhangzóval, de bizony könnyen meglehet, hogy több is volt.² Könnyen lehet, hogy a lapp szó mai

² Ehhez vö. „Jos sgr. kantakielessä on ollut sananalkuinen $*\delta'$, voidaan siinä olettaa esiintyneen myös sananalkuisen $*\delta:n$, sillä liudentunut konsonantti on aina tuntomerkinen (marked) liudentumattomaan verrattuna ja edellyttää näin ollen tuntomerkitömän (unmarked) liudentumattoman konsonantin olemassaoloa. On mahdollista, että sgr. $*\delta$ -alkuiset sanat ovat kadonneet, sillä niitä ei alkuaankaan ole voinut olla kovin paljoa, koska sekä liudentumattoman että liudentuneen dentaalispirantin frekvenssi on ollut hyvin pieni” [„Ha a finnugor alapnyelvben volt szókezdő $*\delta'$, feltehetőleg volt benne szókez-

alakja valóban egy hajdani képző emlékét őrzi, aminek a többi nyelvben semmi nyoma sincs, ezért a Sammallahti (1988: 492) rekonstruálta **däpdä* [= **däpdä*] alak aligha helyes, hiszen a szó belseji **pd* [= **pd*] mássalhangzó-kapcsolatból a lapp kivételével nem értelmezhetők a mai képviselvek (ehhez még vö. Korhonen 1981: 129).

Merlingen úgy véli, hogy az archaikus, régies nyelvek többféle laterális fonémával is rendelkezettek, továbbá az alapnyelvek régiesebbek („altertümlischer”) voltak mai képviselőiknél (vö. Merlingen 1984, Korhonen 1990), bár ez utóbbi megjegyzéssel nem tudok mit kezdeni. Merlingen (i. m. 334–335) úgy gondolja, hogy az uráli alapnyelvben is kellett *l* vagy *tl*-féle fonémáknak lenniük, és ez összhangban van most előadott feltevésémmel.

A **l* és a **l'* leggyakoribb folytatói:

U/FU >	finn	lapp	md.	cser.	voj.	zürj.	osztják	vog.	ma.	jurák	szelk.
<i>*l-</i>	–	<i>d</i>	–	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>*l > l, t, j, Ø</i>	–	<i>l</i>	<i>*l > r, l</i>	–
<i>*-l-</i>	<i>t</i>	<i>đđ</i>	<i>d</i>	<i>č</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>*l > l, t</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>j</i>	<i>t</i>
					Ø	Ø	Ø	Ø		<i>t</i>	<i>t'</i>
	<i>t</i>									<i>r</i>	<i>r</i>
											<i>ž</i>
<i>*l'-</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>l'</i>	–	<i>j</i>	<i>t'</i>
		<i>h</i>									<i>č</i>
<i>*-l'-</i>	<i>t</i>	<i>đđ</i>	<i>l</i>	<i>d</i>	<i>l'</i>	<i>l'</i>	<i>j</i>	<i>l'</i>	<i>gy</i>	<i>j</i>	<i>d'</i>
									<i>i</i>		<i>č</i>

(ehhez még vö. Lakó 1968: 51, 68–70, Korhonen 1981: 129, 160).

1.2. Arról is szólnom kell, hogy az osztják *l* és *l'* mássalhangzókkal kapcsolatos korábbi álláspontomat némileg módosítanom kell. Ezt az ezen mássalhangzókkal kapcsolatos, a Verte által közölt eszközfonetikai eredményekre támaszkodva teszem meg, amelyek értelmezésében fonetikus kolléganóm, Kassai Ilona nyújtott készségesen nélkülözhetetlen segítséget. Ezen a helyen is köszönetemet fejezem ki neki!

dő **d* is, mivel a palatalizált mássalhangzó jelölt (marked) a nem palatalizálttal összevetve, és így feltételezi a jelöletlen (unmarked) mássalhangzó meglétét. Lehetséges, hogy a szókezdő **d*-t tartalmazó szavak kivesztek, mivel eleinte sem volt belőlük sok, mind a palatalizált, mind a nem palatalizált interdentális spiráns igen kis frekvenciájú lehetett”] (Korhonen 1981: 129).

Az osztják λ és λ' -t korábban zöngétlen laterális mássalhangzóként kezeltem (Honti 1984: 26). Ebben egyrészt az a körülmény játszott döntő szerepet, hogy a gyűjtők közül Steinitz egyértelműen zöngétlen l -nek minősítette,³ mások leírása alapján én is ezt véltem valószínűnek, másrészt amikor kazimi és szurguti osztják nyelvmesterekkel dolgoztam, ugyancsak zöngétlenként érzékelttem ezeket. Karjalainen (1905: XII) mint gyengén zöngés, ill. zöngétlen l -hangot írta le az λ -t. Terëškin (1981: 9–10) Karjalainenéhoz hasonló jellemzést adott. Rédei zöngétlen spirantikus l -hangról írt (1968: 11–12). Katz (1975: 71, 88) Steinitzre (1937: 201 kk. / 1980a: 20) és Rédeire (1968: 11 kk.) hivatkozva minősítette a kérdéses mássalhangzókat zöngétlennek („+cons”, „-son”). Rédei Károllyal többször is beszélgettünk ezekről az osztják laterális spirantikus mássalhangzókról. Állította, hogy tisztán likvidaként hallotta őket. Ha csakugyan likvidákról van szó, akkor persze zöngésnek kell lenniük. Karjalainen és Terëškin jellemzése sem hagyható figyelmen kívül, mely szerint félzöngésen, ill. félzöngésen i s ejtik a beszélők. Továbbá az sem elhanyagolható körülmény, hogy Karjalainen és Paasonen feljegyzéseiben ezek nagyon gyakran szótagalkotóként vannak jelölve, amikor az előttük lévő a (vagy δ) kiesik. Márpedig ez esetben szonoránsnak, fonológiaiilag zöngésnek kell lenniük.

Verte közlései (Verte 1979, 1985, 1986, 1989, 1990, még vö. Eek 1982) alapján és Kassai értelmezése szerint kísérlem meg kideríteni e mássalhangzók mibenlétét, szükség szerint szembesítve az l (Karjalainennél: l) jegyeivel.⁴ Azért érdemes idézni Verte megfigyeléseit, mert a korábbi kutatókkal ellentétben nemcsak akusztikai jellegűek, hanem műszeres vizsgálatok eredményeit is tartalmazzák. Ő a következőképpen jellemzi ezeket a hangokat:

λ : „Фонема [ʃ] по восприятию на слух и по экспериментальным данным отнесена к группе шумных фонем” (Verte 1979: 18). „Как показывают данные 40 денталопалатограмм, сближение кончика и передней части языка осуществляется со всем участком альвеол и прилегающим к нему участком лингвальной поверхности зубов (примерно 2/3), а бока языка контактируют с боковыми альвеолами. Щель, как правило, монологатеральная и узкая” (Verte 1979: 18). „... анализ дентопалатограмм и слуховое восприятие позволили определить два факультативных оттенка фонемы [ʃ] – »ʃ« и »ʃ« : »ʃ« – переднеязычный дентально-альвеоларный латеральный глухой; »ʃ« – переднеязычный дентальный умеренно- и сильнодорсальный смыч-

³ „ l' (l): произносится в северной части Березовского района... в Шурышкарском, Сургутском и Ларьякском районах как своеобразный звук λ («глухой», «шумный» λ)...” (Steinitz 1980b: 64).

⁴ Megjegyzendő, hogy Verte a tárgyalt mássalhangzókat többféleképpen is jelöli dolgozataiban: $\lambda = ʃ$ (1979), L (1985, 1990), l (1986), és $\lambda' = \lambda$ (1979), L (1985, 1990), l' (1986).

нощелевой (аффриката)⁵ с боковой щелью глухой” (Verte 1979: 19). Egy későbbi tanulmányában azt írja, hogy mind az *l*, mind az *l'* képzésekor annyira szűk a rés, hogy az szinte zárként érzékelhető (Verte 1985: 40); egy másik írásában pedig azt közli, hogy ezek az erős zörejjel kísért mássalhangzók intervokalikus helyzetben akusztikailag zöngésként érzékelhetők (Verte 1986: 85). További jellemzésük:

l': „Оттенки фонемы [*l'*] представляют собой латерально-щелевые звуки со специфической акустической окраской – мягкостью. [Bekezdés] Анализ данных 10 дентопалатограмм свидетельствует о среднеязычной настройке оттенков фонемы [*l'*], которые артикулируются передней и средней частями спинки языка при опущенном кончике языка” (Verte 1979: 23–24).

l: „... артикуляторная настройка оттенков фонемы [*l*] определяется дорсальная от слабой дорсальности до сильной дорсальности с факультативной настройкой моно- и билатеральных щелей. Все реализации фонемы [*l*] по слуховым наблюдениям невелиаризованы, акустически близки к европейскому *l*. [Bekezdés] По данным 110 п[алат]ограмм на [*l*] было выявлено, что фонема проявляется в основном в сонантных оттенках »*l*«, а также в слабозвонких »*l*«, финальноглухих »*l*« (перед глухими согласными), инициальноглухих »*l*« (после глухих согласных) и в оттенках »*l*«” (Verte 1979: 15–16).

Verte ezen megfigyeléseiből az alábbi következtetésekre jutott: „Учитывая, что в реализациях латеральной фонемы [*l*], констатируются глухие компоненты (до 70,0% всей длительности звука), с одной стороны, и звонкие компоненты в реализациях переднеязычной латеральной фонемы [*l*] (до 85,0% общей протяженности звука), с другой стороны, следует предположить, что эти фонемы противопоставляются не по признаку глухости – звонкости. В предварительном порядке допускается возможность противопоставления этих фонем по признаку напряженности... фонема [*l*] – сверхслабая, фонема – [*l*] слабая. Сопоставляя по слуховому восприятию степень шумности в реализациях переднеязычной фонемы [*l*] и среднеязычный [*l*], можно квалифицировать последнюю как слабую” (Verte 1979: 27, még vö. Verte 1985: 43, 44).

Amint Kassai Iona levélben közölte velem, Verte leírásából, hogy tudniillik az *l* és az *l'* képzésekor nagy változatosság tapasztalható a résnek mind a kiterjedésében, mind a helyében, arra lehet következtetni, hogy az alacsonyabb rezgés-

⁵ Megjegyzem, hogy az „affrikátaszzerű” realizációnak nyoma van Castrénnál is: „Die Consonanten *ʃ* und *ʃ'* [= *l* ; H. L.] bezeichnen zwei aspirierte Laute, von denen der eine wie *tl* oder *thl*, der andere wie *dl* oder *dhl* ausgesprochen wird” (Castrén 1858/1969: 6). Terëškin pedig expressis verbis affrikátaszzerű hangról ír: a szurguti és a kazimi „*l* affrikatívno tipo” (Terëškin 1958: 326).

számú zöngét többé-kevésbé elnyomja a laterális résben keletkező zörej. A félzöngéesség és a zöngétlenség képzete így talán csak a szűk laterális réssel és az általa okozott erős zörejjel magyarázható. Ezen mássalhangzók az ϑ (és az δ) kiesésével ennek ellenére is azért lehetnek szótagalkotók, mert pl. hangzóságuk tekintetében kiemelkednek környezetükből, mint pl. az *sz* a *pszt* szótagban. Fonológiaiilag tehát a kérdéses osztják mássalhangzók zöngésnek tekintendők.

Mind az *l*-félék, mind az Λ -félék laterálisok. Az *l*-féléknél tág résen át áramlik ki a levegő a nyelv szélein, az Λ -féléknél pedig süvítő zörej képződik (azaz „+éres” = „+strident” mássalhangzók), ez utóbbiak pedig a fonetikai leírásokból következően nem tekinthetők voltaképpen likvidának.

1.3. Ezen javaslatom felvet egy további problémát is, tudniillik azt, vajon a $*\vartheta$ nem igazolható-e mégis a sokak által az alapnyelvre rekonstruált $*\delta$ és a $*\delta'$ egykori meglétét, hiszen így legalább a $*\delta$ esetében számolhatnánk azzal, hogy mégis megvolt a $\vartheta \leftrightarrow \delta$ „zöngés–zöngétlen” oppozíciónak a zöngétlen alaptagja, a ϑ . Úgy hiszem, ez ellen két érvet hozhatok fel, az első elég gyenge, de a második komoly megfontolást érdemel.

(a) Ha volt is $\vartheta \leftrightarrow \delta$ oppozíció, nem tudok olyan szócsaládról, amelyben ϑ -t rekonstruálhatnánk, azaz hogy lett volna $\vartheta' \leftrightarrow \delta'$ oppozíció is. Persze lehetett, de mivel erősen jelölt fonéma lett volna, még ritkább lett volna, mint a ϑ ; a bizonyítóanyag hiánya természetesen nem jelenti automatikusan hajdani létezésének lehetetlenségét.

(b) Ennél nyomósabb érv az, hogy az eddig feltett zöngés $*\delta$ és $*\delta'$ elemnek a rokon nyelvek egy részében – a várakozásnak ellent nem mondó *l* mellett – zöngétlen *t* a képviselője (vö. Honti 1992: 209). Ezek helyett egy korábbi írásomban az $*\Lambda$ -t és az $*\Lambda'$ -t javasoltam rekonstruálni, noha ezek sem mutathatók ki egyetlen rokon nyelvből sem az illető alapnyelvi szavak folytatóiban, fonetikaileg és fonológiaiilag azonban ellentmondásmentesen illeszkednek a rendszerbe (Honti 1992). Sőt, Bakró-Nagy vizsgálatai szerint az ilyen fonémákat ismerő osztják nyelvjárások szótagszerkezetei igazolják az $*\Lambda$ és az $*\Lambda'$ valószínű voltát, és ugyanó a $*\delta$ és a $*\delta'$ valószínűtlensége mellett foglalt állást (Bakró-Nagy 2001: 21–22). További előnye e rekonstrukciónak, hogy érthetővé teszi a *t* zárhangfolytatót éppen úgy, mint az *l* likvidát.

Esetleg felmerülhet a kérdés, vajon a $*\delta$ -ként és $*\delta'$ -ként (= $*\Lambda$, $*\Lambda'$) rekonstruált elemek helyén nem számolhatnánk-e ugyancsak $*\vartheta$ -val és $*\vartheta'$ -val. A válasz egyértelmű nem, hiszen a $*\delta$ (= $*\Lambda$) mássalhangzónak és a $*\vartheta$ -nak az uráli nyelvek túlnyomó többségében különböző folytatóik vannak.

Következésképpen a $*\vartheta$ -nak mint hiányzó láncszemnek a feltevésével elhárult a tárgyalt két magyar–finn szópár egyeztetése elől a leküzdhetetlennek tűnt hangtani akadály, így ezek előzményeül $*\vartheta$ owe (> fi. *suo* ~ ma. *tó*) és $*\vartheta$ ulka (> fi. *sulka* ~ ma. *toll*, nyj. *tolu*) rekonstruálandó (alapnyelvi $*\vartheta'$ feltevésére

azonban nincsen alap). Megismétlem továbbá azt a korábbi nézetemet, hogy pl. a fi. *ydin* (~ *ytime*) ~ ma. *velő* előzményeként **wiλɜ(-mɜ)*, a fi. *tuomi* ~ oszjtj. V *jɔm* ~ vog. TJ *l'ēm* 'zelnice' alapalakjául **λɛme* (**λōme*) teendő fel.

2. Másik témát a nyelvcsalád azon szavainak egy olyan része képezi, amelyeket az etimológiai szótárak legfeljebb igen kétkedve sorolnak az ősi lexémák közé. Az egyes etimológiai szócsaládok tagjai közti összetartozás mértékét a hangtani megfelelések, a jelentéstani hidak milyensége és sok más egyéb körülmény folytán tekinthetjük biztosnak vagy éppen fölöttébb kétségesnek. Mivel ismereteink fokozatosan változnak, bővülnek, egyre részletesebbek, az egyes etimológiák megítélése is változhat: biztosnak hitt összefüggésekről derülhet ki, hogy a kutatók délibábot hittek valóságnak, vagy éppen egy korábban elutasított etimológiát minősítenek át biztossá vagy legalább valószínűvé. Aki foglalkozott etimológiai kutatásokkal, tisztában van ezzel.

2.1. Némelykor talán azt is hihetnénk, hogy hosszú időre tárgytalanná váltak az ilyen kutatások, hiszen amit jelenleg tudni lehet az egyes nyelvek, nyelvcsaládok szókincsének eredetéről, azt már tudjuk. Minden etimológiai szótár abban a pillanatban elavulttá válik, amikor szerzői lezártak, késznek nyilvánítják. Az utóbbi évtizedekben mind az uralisztikában, mind más nyelvcsaládok kutatásában új és új etimológiai szótárak születtek, amelyek lényegesen módosították a korábbi ismereteket. E szótáraknak mégis óriási érdemük, hogy az éppen aktuális ismeretek összegzésével felhívják a kutatók figyelmét a fehér foltokra, s így a „mókuserék” forog tovább. Az etimológusok tehát „nem pihennek”: egyre újabb felismerésekkel módosíthatják a véglegesnek hitt képet.

2.2. Engem a legújabb finn etimológiai szótár harmadik kötete (SSA 3) ösztönzött a mókuserék továbbpörgetésére. Bizonyos magyar és finn szavak összetartozásának lehetőségét megengedő állásfoglalása juttatta eszembe Mikola Tibornak egy évtizedekkel ezelőtti tanulmányát (Mikola 1976), amely eredetileg egy etimológiai módszertani konferencia előadásaként hangzott el. Ennek témája és címe „Hangtan és jelentés tan az etimológiában”. A cikk bevezetőjében az enyémekekhez nagyon hasonló gondolatokat adott elő, csak éppen más megfogalmazásban (Mikola 1976: 209).

Mikola úgy vélekedett, hogy az etimológiai kutatásokban a hangtörténeti törvényszerűségek, a hangmegfelelések szigorú érvényesítése a jelentéstani szempontok figyelembe vételének háttérbe szorulásához vezetett, vagyis ha két nyelv egy-egy lexémája egy-egy hangelemében az aktuális ismeretekkel össze nem egyeztethető megfelelést mutat, noha jelentéstaniilag jól vagy éppen kifogástalanul illenek egymáshoz, a szabálytalan képviselőt mutatót kizárják az illető szócsaládból, vagy az egész egyeztetést tévesnek minősítik. Tanulmányában példaként három olyan szócsaládot idézett, amelyekhez még valamely rokon nyelvből

csatolhatónak vélt egy-egy olyan szót, amely jelentésében pontosan illik a többihez, de egy-egy hangja elháríthatatlan egyeztetési akadállyal tűnik. Ezek a következők (Mikola 1976: 211):

1. ma. *toll* stb. ~ fi. *sulka* stb.,
2. ma. *él*, fi. *elä-* ~ mord. *éa-* 'él' stb.,
3. ma. *száj*, fi. *suu* stb. ~ osztj. V *lul*, Vj. *jul*, Trj. *ΛΛΛ* stb. 'száj'.

Az UEW (1: 535–536) a fi. *sulka*-t a szókezdő mássalhangzók különbözőségére hivatkozva zárja ki az egyeztetésből, mivel a fi. *s* és a ma. stb. *t* ismereteink szerint nem felelhetnek meg egymásnak. A mord. *éa*-t mássalhangzója miatt két kérdőjellel vette fel a szócsaládba az UEW (1: 73). Az osztj. V *lul*-t pedig meg sem említi az első kötet (UEW 1: 492–493), viszont a második rész függelékében már egy másik etimológia biztos tagjaként a finn *huuli* 'ajak' (~ észt és lapp) szóval együtt szerepelteti (UEW 2: 903), miután Rédei szabályos hangmegfelelések és biztos szemantikai rokonság talaján felfedezte a nyilvánvaló, de mindaddig észrevétlenül maradt etimológiai kapcsolatot (Rédei 1988c, 1991: 93–95).

A „Suomen sanojen alkuperä”, nyelvcsaládunk legfrissebb etimológiai szótárainak egyike nem utasítja el a ma. *toll* és a fi. *sulka* összetartozását. Az egyeztetést lehetségesnek véli az említett hangtani akadály ellenére (SSA 3: 211). A mord. *éa*-t viszont meg sem említi (SSA 1: 103–104), az én megítélésem szerint azonban feleslegesen szigorú ez az állásfoglalás. A *huuli* alatt az osztják szót kérdőjellel idézi (SSA 1: 195) – szerintem ismételtelen felesleges óvatosságot tanúsítva, hiszen mind hangtanilag, mind jelentésanilag kifogástalanul összeillik a két szó, sokkal inkább, mint a jelentéstani változás magyarázatát igénylő lpN *sullâ* 'approximation to something; suunta, jtkin suunnilleen vastaava määrä, jtkin muistuttava ulkonäkö tai muoto' (még vö. E. Itkonen 1975: 175–177).

Az SSA állásfoglalásaiban megnyilvánuló következetlenség (a mord. *éa*-emléttelenül hagyása, az osztj. *lul* bizonytalanak tekintett egyeztethetősége, ill. a fi. *sulka*-nak a ma. *toll*-hoz csatolhatósága) talán azzal magyarázható, hogy az első szerkesztő, E. Itkonen egyrészt még nagyon mereven ítélte meg a hangmegfeleléseket (a mord. *éa*- esetében), ill. másrészt indokolatlanul óvatoskodott (mint az osztj. *lul* és a fi. *huuli* kapcsolatának esetleges mérlegelésekor), viszont a harmadik kötetet már egyedül szerkesztő Kulonen rugalmasabban kezelte a problematikusnak látszó fonetikai viszonyt (mint a szintén említett fi. *sulka* esetében; l. SSA 3: 211). Meg kell jegyezni, hogy Kulonen állásfoglalását az is befolyásolhatta, hogy még egy ilyen hangviszonyt tartalmazó „finn ~ magyar stb.” egyezést tudott felmutatni: fi. *suo* 'mocsár' ~ ma. *tó* (SSA 3: 213–214), és a rokonítás lehetőségét ugyanúgy indokolta meg, mint a *sulka* esetében, hogy tudniillik a hangtani nehézség ellenére lehetségesnek tűnik az egyeztetés.

Érdemes szóvá tenni, hogy a mord. *éa*- 'él' aligha zárható ki a fi. *elä-* és a ma. *él* rokonságából, ezek hangtani szabálytalanságát Keresztes meggyőzően

magyarázta: „Das Wort E M *eräms* 'leben' wird in letzter Zeit vom Verb ung. *él* ~ fi. *elää* getrennt. (Literatur dazu s. MSzFE 1: 146.) Neulich machte Mikola (1976: 211) darauf aufmerksam, daß die semantisch vollkommen übereinstimmenden, lautlich aber einen kleinen »Schönheitsfehler« aufweisenden Wörter zusammengestellt werden können. Was mich betrifft, schließe ich mich der Ansicht Mikolas an. Das PU (FP) **elä-* hätte sich im Mordwinischen regelmäßig wie folgt entwickelt: vormd. **älä-* > urmd. **ilä-* > altmd. **ilä-* > E **iläms*, M **iläms*. Der Verbalstamm wäre gänzlich mit dem Negationshilfsverb zusammengefallen; vgl. ... **ilä* > E *ilä*. Der Wandel *l* > *r* trat wahrscheinlich zur Vermeidung der Homonymie ein, wahrscheinlich schon im Vor- oder Urmordwinischen. (Ein ähnlicher Wandel ist im Hilfsverb des Verbotes fi. *älä* ~ estn. *ära* 'nicht!' zu bemerken. Weitere Beispiele für diese Erscheinung s. Rédei 1980: 260). Aufgrund der obigen Tatsachen halte ich für sehr wahrscheinlich, daß das mordwinische Verb mit dem finnischen, ungarischen usw. zusammengehört" (Keresztes 1987: 181–182). A ma. *három* *r*-je kapcsán Rédei néhány analóg esetet idézett: „A magyarban szórványos **l* > *r* változással számolhatunk, ugyanúgy mint a következő szavakban is: m. *három* 'drei' ~ vog. *χūrəm* ~ finn *kolme*; m. *világ* 'Licht; Welt' ~ *virág* 'Blume, Blüte'...; m. *csalít* ~ R *csarít* 'Gebüsch, Gesträuch'; *halánték* ~ R *haránték* 'Schläfe'. Vö. még ész *ära* (N *äla, ala*) (tiltó ige) ~ finn *älä*" (Rédei 1980: 260).

Még azt is meg kell jegyezni, hogy részben hasonló, „finnségi *s-* ~ egyéb (pontosabban lapp) *t'*” megfelelés van a fi. *syvä* 'mély' szónak a családjában is (SSA 3: 233), azzal a kiegészítéssel, hogy ez egy töről fakad a fi. *tyven* 'csendes, nyugodt' (~ vog., osztj. *t-*) szóval (SSA 3: 350–351); a *syvä* szó **tivä* előzményében szabályszerűen bekövetkezett a **ti* > *si* változás, amelyet az **i* > *ü* változás követett a *v* labializáló hatására; ezzel szemben a *tyven* szóban a labializációnak meg kellett előznie a **ti* > *si* hangváltozást (T. Itkonen 1982: 161–162). Ezen finnségi szócsaládnak tehát egyértelműen más hangtörténeti háttérnek kell lennie, mint a fentebb idézett *sulka* 'toll' és *suo* 'mocsár' szavakénak, vagyis hangtörténetileg elkülönítendő a fi. *suo* ~ ma. *tó*, fi. *sulka* ~ ma. *toll* szópárok fonetikai viszonyától. E hangviszony történeti forrásának kiderítésén, ennek az irritáló rejtélynek a megfejtésén múlik, vajon a jövőben is csak eljátszani tudunk-e azzal a gondolattal, hogy a *sulka* és a *suo* szavak ősi eredetűnek gyaníthatók ugyan, de nem tudjuk e feltevést igazolni.

Még van egy finnségi szó, amelynek szókezdő *s-*e van, de a rokon nyelvi megfelelő szókezdő mássalhangzója *t*: fi. *sika* 'Schwein' ~ mord. E *tuvo*, M *tuva* 'ua.', e megfelelés azonban másként magyarázható (l. E. Itkonen 1946: 305–306, UEW 2: 796, SSA 3: 178).

Eszmefuttatása során Mikola (1976: 210) idézi Valentin Kiparskyt: „ich bleibe dabei, daß bei scheinbar unüberbrückbaren semantischen Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen" (Kiparsky 1966: 75), majd

hozzáteszi (ahogy a dolgozat elején is idéztem): „... azt hiszem, hogy Kiparsky idézett[,] jelentéstanra vonatkozó kijelentését ki lehet egészíteni egy hangtani-val: Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat építeni” (Mikola 1976: 211). Nos, én a következőkben a „hídverésre” vállalkozom!

2.3. A továbbiakban tehát megkísérlem igazolni a fentebb idézett magyar és finn szavak összetartozását oly módon, hogy megpróbálom bebizonyítani az eddig szabálytalanak ismert hangmegfelelés szabályszerű voltát.

A fi. *suo* ~ ma. *tó* stb. összetartozását a 19. század végéig fogadták el, később nyilvánvalóan a felismert hangtani nehézség miatt elutasították, egy kutató pedig szabálytalan képviselőtül megfelelőként tartotta számon a finn szót (Janhunen 1981: 257, l. még SSA 3: 213–214).

A fi. *sulka* ~ ma. *toll* stb. esetében a 20. század második felében születtek elutasító állásfoglalások, ismételten mindössze egy olyan nézetről, Sammallahtiéről (1988: 540) tud az SSA, amely, ha kérdőjelesen is, de lehetségesnek véli az etimológiát (SSA 3: 211).

Nyilvánvaló, hogy az idézett finn–magyar szópárok gondot okozó szókezdő mássalhangzójának alapnyelvi előzményeül nem vehetünk fel olyan elemet, amelyből eddigi hangtörténeti ismereteink alapján magyarázható lenne egyrészt a finn(ségi) *s* (< U/FU **s*, **ś*), másrészt a magyar stb. *t*- (< U/FU **t*-); ennek a megfelelésnek az értelmezésekor természetesen szóba sem jöhet egy olyan feltevés, hogy **t* helyén is szerepelhet finnségi *s*, hiszen az csak a **ti* szekvenciában fordul elő, vö. pl. fi. *sinä* 'te' ~ ma. *te*. Vagyis ez esetben olyan áthidaló megoldást kell találni, azaz kiindulásul olyan mássalhangzót kell posztulálni, amely ugyan nem maradt meg e szavak leánynyelvi folytatóiban, de fonetikailag igazolja e szópárok összetartozását. Ez pedig nem lehet más, mint a zöngétlen interdentalis réshang, a *ʈ*. Mind a *ʈ* > *s*, mind a *ʈ* > *t* változás igazolható a világ nyelveiben, fonetikailag egyszerű és természetes fejleményről van szó. (Egyébként a *ʈ* és a *ɖ* nem feltétlenül csak interdentalis réssel képződhet, hanem akár a fogak és a nyelvhegy közöttivel is, l. pl. Zinder 1979: 158–159, s ez méginkább egyszerűvé teszi a *ʈ* > *s* és a *ʈ* > *t* változást.)

Az sem hagyható említetlenül, hogy Janhunen felvetette annak a lehetőségét is, igaz, nagyon óvatosan, hogy a fi. *sulka* 'toll' és a *tuuli* 'szél' összetartoznának (Janhunen 1981: 241; én ezt az ötletet abszurdnak tekintem). A szokatlan „finnségi *s* ~ egyéb uráli *t*” hangmegfelelést nem magyarázza, csupán utal rá a 'tó' jelentésű szócsalád tárgyalásakor – amelyet „a szabálytalan hangmegfelelésű” szavak közt tárgyal –, hogy tudniillik a fi. *sulka* esetében is ilyen szabálytalan a hangmegfelelés (Janhunen 1981: 257).

A „fi. *s* ~ egyéb uráli *t*” viszonyra adott magyarázatom ellen, ahogy én látom, három érvet lehet felhozni:

(a) olyan elemet rekonstruáltam ezen etimológiák „megmentése” végett, amely e szavak mai folytatóiban nem mutatható ki, tehát pusztán spekuláció eredménye, sőt, eddig ilyen alapnyelvi mássalhangzóval nem is számoltak;

(b) ha feltevésem helyes, akkor igen kis megterheltségű fonémáról van szó;

(c) magyarázatom csak akkor lehet érvényes, ha a **θ* a kései ősfinn korig megörződött, és csak ezt követően lett *s*-szé, míg a nyelvcsalád többi nyelvében a másodlagos vagy harmadlagos alapnyelvekben *t*-vé vált.

Vajon mennyire nyomósak az általam lehetségesnek vélt ellenérvek? Ezekkel kapcsolatban a következő ellenérvek fogalmazhatók meg:

(a) Alapnyelvi rekonstrukcióink szinte mindig olyan mássalhangzókat tartalmaznak, amelyek a rekonstrukciók leánynyelvi származékainak valamelyikében léteznek, vö. pl. FU **käte* > fi. *käsi*, *käte-* ~ ma. *kéz*, FU **šine-re* > fi. *hii-ri* ~ votj. *šir*, zürj. *šir* ~ osztj. V *lönkar*, vog. TJ *tänkar*, ma. *egér*. A rekonstruált alapnyelvi konzonantizmusban csak két olyan elemről tudok, amelyek az ilyeneket tartalmazó, kikövetkeztetett alakú alapnyelvi lexémák mai képviselőiben nem léteznek; a **ð*-ről és a **ʃ*-ről van szó. Természetesen egyszerűbb a kölcsönös megfelelési viszonyokat és a hangváltozási tendenciákat hitelesen igazolnunk, ha rekonstrukcióink a ma adatolt lexémák elemeiből épülnek fel, míg a pusztán spekulatív módon kikövetkeztetett elemek hajdani létezését fonetikai plauzibilitásuk és a hipotetikus hangváltozási folyamat valószínűsítése révén kísérelhetjük meg igazolni. Ha pedig olyan új elemet rekonstruálunk indokoltan az alapnyelvre, amilyennel korábban nem számoltunk, jó esetben csak arról lehet szó, hogy ismereteink árnyaltabbá váltak.

(b) A rekonstruált alapnyelvi lexémáknak – köztudottan – csak egy töredékét ismerjük, így eleve csak bizonytalan feltevésekbe bocsátkozhatunk azt illetően, mely fonémának mekkora lehetett a frekvenciája (mondjuk, az alapszókincsben). De ennek talán nincs is nagy jelentősége, hiszen az élő nyelvekben és nyelvjárásaikban is eléggé széles skálán mozog a fonémák gyakorisági értéke. Mivel a kb. 6000 esztendőnyi nyelvtörténet során a hajdanvolt rendszernek sok tanúja tűnt el nyomtalanul a nyelvcsalád tagjaiból, a kevés, de biztos adat vallomását számon kell tartanunk. Úgy vélem, az általam javasolt alapnyelvi fonémarekonstrukcióval igazoltnak tekinthető az ezen dolgozat apropójául szolgáló két szópár összetartozása. Ugyanilyen megfontolásból tekintendő biztosnak azon magyarázatom is, amely a ma. *fészek* (~ fi. *pesä* < U **pesä*) egyébként szabálytalannak tekintett szó belseji mássalhangzóját szabályos, ám mindössze egyetlen adatban feltehető fonetikai változás eredményeként értelmezi (Honti 1983: 113–117; egyébként ehhez hasonló jellegű szajáni-szamojéd hangváltozásról számol be Helimskij 1987).

(c) A $*\vartheta$ -ból magyarázott „finnségi $s \leftrightarrow$ egyéb uráli nyelvi t ” viszonyra az kínálkozik megoldásként, hogy a $*\vartheta > t$ változás az uráli nyelvterület legnyugatibb részét már nem érte el a kései ősfinn elkülönüléséig. Továbbá az ugor alapnyelv életének egy meglehetősen korai szakaszában is le kellett játszódnia ennek a $*\vartheta > t$ változásnak, hiszen különben az U/FU alapnyelvi $*\vartheta$ egybeesett volna az Ug ($*s \times *š >$) $*\vartheta$ -val, és ez esetben azonos folytatóik lennének.

Irodalom

- Bakró-Nagy Marianne (2001), A rekonstrukció valószínűsége. A hangtani rekonstrukció valószínűsége. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely II. Szófejtő Műhely. 1999. szeptember 8–10. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 15–24.
- Castrén, M. Alexander (1858/1969), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften / Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, St. Petersburg / Leipzig.
- Décsy, Gyula (1969a), Finnougrische Lautforschung. UAJb 41: 33–75.
- Décsy, Gyula (1969b), Die Streitfragen der finnougrischen Lautforschung. UAJb 41: 183–211.
- Eek, Arvo (1982), Л. А. Верте, Консонантизм хантыйского языка (экспериментальное исследование). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. SFU 18: 309–311.
- Genetz, Arvid (1896), Suomalais-ugrilainen ϑ ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. Suomi 3/13. Helsingfors. 57–78.
- Hajdú, Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1987), Правило Хонти для венг. *fészek* и его аналог в маторско-тайгийско-карагасском языке. SFU 23: 57–60.
- Honti, László (1980), Zur Frage nach dem Wechsel „Affrikate/Sibilant ~ homorganer Verschlusslaut” im Ostjakischen. ALH 30: 1–24.
- Honti, László (1983), Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen). ALH 33: 113–122.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1992), Adalék a magyar $l \sim$ finn t megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: Derék Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (Hrsg.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 209–213.

- Honti, László (2001), Ung. *tó* 'See' ~ fi. *suo* 'Morast', ung. *toll* ~ fi. *sulka* 'Feder' (Ein Beitrag zum Konsonantismus der U/FU Grundsprache). LU 37: 241–244.
- Honti László (2004), „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? Mészáros Edit – Szeverényi Sándor – Wagner-Nagy Beáta (szerk.), Mikola-konferencia 2002. SZTE Finnugor Tanszék, Szeged. 75–84.
- Itkonen, Erkki (1946), Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29: 222–337.
- Itkonen, Erkki (1956a), Neue Zeitschriften. FUFA 32: 56–86.
- Itkonen, Erkki (1956b), Etymologische Beiträge. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest. 616–622.
- Itkonen, Erkki (1969), Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb 41: 76–111.
- Itkonen, Erkki (1975), Etymologia lisiä. Vir 1975: 168–178.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Itkonen, Terho (1982), Suvannosta tyveneen. In: Språkhistoriska och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien. Studien tillägnade Tryggve Sköld den 2 december 1982. Skytteanska samfundet, Umeå. 157–165.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Janhunen, Juha (1982), On the Structure of Proto-Uralic. FUF 44: 11–22.
- Karjalainen, K. F. (1905), Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. MSFOu 23.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Kazancev, D. E. [Казанцев, Д. Е.] (1990), К вопросу о реконструкции **δ* и **δ'* в финно-угорском праязыке. LU 26: 173–179.
- Keresztes, László (1987), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. SUA 27. JATE, Szeged.
- Kiparsky, Valentin (1966), Etymologie gestern und heute. Kratylos 11: 68–78.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korhonen, Mikko (1990), Glottogenetik und Sprachgeschichte. CIFU VII/1: 159–178.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (2000), Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szóképzlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó, György (1968), Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Merlingen, Weriad (1984), Laterale in altertümlichen Sprachen. In: Gschwantler, Otto – Rédei, Károly – Reichert, Hermann (Hrsg.), *Linguistica et Philologica. Gedenkschrift für Björn Collinder (1894–1984)*. Braumüller, Wien. 331–337.
- Mikola Tibor (1976), Hangtan és jelentéstan az etimológiában. *NyudÉrt* 89: 209–212. MSzFE 1. = Lakó 1967.
- Rédei Károly (1976), Szóképzés a PU/PFU alapnyelvben. *NyudÉrt* 89: 255–262.
- Rédei, Károly (1968), *Nordostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 71.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rédei Károly (1980), Szófejtések. *NyK* 82: 260–264.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988a), *Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht.* Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988b), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische und finnisch-ugrische Schicht. Ugrische Schicht.* Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- Rédei, Károly (1988c), Suomen *huuli*-sanan alkuperästä. *Vir* 1988: 177–178.
- Rédei Károly (1991), Szófejtések. *NyK* 92: 83–111.
- Sammallahti, Pekka (1979), Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Sprachen. *FUF* 43: 22–66.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences.* E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Setälä, Emil (1896), A finn-ugor *ð* és *đ*. *NyK* 26: 377–437.
- SSA 1 = Itkonen – Kulonen 1992.
- SSA 3 = Kulonen 2000.
- Steinitz, Wolfgang (1952), Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. *Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica* 1. 15–39.
- Steinitz, Wolfgang (1937/1980a), Хантыйски (остяцкий) язык. In: Prokof'ev, G. N. (ed.) [Прокофьев, Г. Н. (отв. ред.)], *Языки и письменность народов Севера. Часть I.* Учпедгиз, Москва – Ленинград. 193–227. / In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV.* Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 5–62.
- Steinitz, Wolfgang (1980b), Справочник по орфографии хантыйского языка. In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV.* Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 63–64.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1958), О некоторых особенностях ваховского, сургутского и каызмского диалектов хантыйского языка. В помощь учителю Крайнего Севера 8. Учпедгиз, Ленинград. 319–330.

- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1979), Латеральные фонемы [ʎ], [ʑ], [ʒ] в казымском диалекте хантыйского языка. In: Nadeljaev, V. M. (szerk.) [Наделяев, В. М. (отв. ред.)], Фонетика сибирских языков (Сборник научных трудов). Академия наук СССР, Сибирское отделение, Новосибирск. 14–27.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1985), Основные характеристики консонантной системы языка казымских ханты. SFU 21: 38–46.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1986), Ассимиляция согласных в языке казымских ханты. In: Nadeljaev, V. M. (szerk.) [Наделяев, В. М. (отв. ред.)], Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Наука, Новосибирск. 84–88.
- Verte, L. A. [Верте, Л. А.] (1989), Фонологическая трактовка консонантизма языка казымских ханты. In: Veenker, Wolfgang (Hrsg.), Viertes Internationales Symposium „Uralische Phonologie“ 4.–8. September 1989 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 8. Hamburg. 195–199.
- Verte, L. A. (1990), The Kazym-Hanty Noise Consonants. CIFU VI/2: 457–459.
- Zinder, L. R. [Зиндер, Л. Р.] (1979), Общая фонетика. Наука, Москва.